I

Ельнора вийшла з своєї хатини і попрямувала через подвір'я до будинку. В довгому надвечір'ї великий прямокутний будинок і надвірні будівлі лежали сонно й мирно, як уже мало не сотню років відтоді, коли Джон Сарторіс прибув із Кароліни і побудував це все. Він помер у цьому домі, і його син Баярд теж, і Баярдів син Джон, і Джонів син Баярд — кожного з них виносили на кладовище з цього дому, і тільки останній Баярд помер не тут.

Отож теперішній спокій був спокоєм жіноцтва. Проходячи через подвір'я до кухонних дверей, Ельнора згадала, як о цій годині десять років тому старий Баярд, що доводився їй однокровним братом (про що, можливо,— хоч це й малоймовірно,— вони обоє, а також Баярдів батько, не знали), походжав туди-сюди на задньому ганку і гукав у бік стайні, щоб котрийсь негр подав йому верхову кобилу. Але він уже давно помер, і його онук Баярд теж помер, коли йому було тільки двадцять шість років, та й негрів тих не стало: Саймен, чоловік Ельнориної матері, спочивав у могилі, Каспі, Ельнорин чоловік, сидів у в'язниці за крадіжку, а син її Джобі вибрався до Мемфіса, щоб розгулювати там чепуруном по Біл-стріт. Отож у домі залишилися тільки дев'яносторічна сестра першого Джона Сарторіса — Вірджінія, котра проводила свої дні в кріслі на коліщатках, що стоялс біля вікна над квітником,— і Нарсіса з сином, вдова по молодому Баярдові.

Вірджінія Дюпре перебралася до штату Міссісіпі в 1869-му році останньою з каролінської родини — вона приїхала, в чому стояла, з самим лише кошиком, де було кілька кольорових шибок із вікна їхнього дому в Каролініі, кілька саджанців та дві пляшки портвейну. Вона пережила свого брата, свого небожа, небожевого сина і двох онуків по братові, і тепер доживала віку в будинку, де не лишилося жодного чоловіка, мешкала там разом з дружиною одного з правнуків по братові та з її сином Бенбоу, якого вона вперто називала Джонні, іменем його дядька, котрий загинув у Франції. З негрів зостались Ельнора, що

куховарила, її син Айсом, що виконував усякі господарські роботи, та її дочка Седі, що спала обік ліжка Вірджінії Дюпре і доглядала стару пані, мов немовля.

Але з цим усе було гаразд. "Я й сама можу про неї подбати",— подумала Ельнора, переходячи подвір'ям.

— І не треба мені нічиєї помочі,— сказала вона вголос, ні до кого не звертаючись,— поставна жінка, шкіра в неї була кольору кави, а голова маленька, високо посаджена і зграбна.— Бо то клопіт Сарторісів. Полковник розумів це, коли перед смертю казав мені подбати про неї. Мені казав, а не якійсь зайді з міста.

Ельнора подумала, чом це вона прийшла сюди на годину раніше, ніж було треба. Ага, ось воно що: пораючись у себе в хатині, вона побачила, як Нарсіса, дружина молодого Баярда, ішла зі своїм десятирічним сином через пасовище. Ельнора стала на дверях і дивилась, як хлопчик і здорова молода жінка в білому проходили спекотної пополудневої пори через пасовище до річки. Її не цікавило, ані куди вони йдуть, ані чого, як то б цікавило білу жінку. Ельнора була тільки наполовину біла, отож вона просто дивилася на білу жінку з виразом мовчазної і глибокої зневаги, як і тоді, коли вислуховувала накази — чи то зважувала їх зміст — дружини спадкоємця цього дому, ще за його життя. Так само як і оце недавно, два дні тому, вислухала Нарсісу, коли та сповістила її, що на день-два їде до Мемфіса і що, отже, Ельнорі доведеться доглянути її стару тітку. "Немовби я й так не роблю цього завше,— подумала Ельнора.— Це ти мало що для кого-небудь зробила, відколи приїхала сюди. Ти була нам зовсім непотрібна. Так і знай". Але цього вона не сказала. Вона тільки подумала це, а сама допомогла Нарсісі зібратись у дорогу і мовчки дивилась, як карета від'їжджала до міста на станцію. "Можеш і не вертатись сюди",— промайнула в неї думка, коли карета зникла в далечині. Однак сьогодні вранці Нарсіса повернулась, і навіть не натякнула, в чому полягає причина її раптового від'їзду і раптового повернення. А оце щойно о цій денній годині Ельнора з дверей своєї

хатини побачила, як Нарсіса з хлопцем пройшли через пасовище під спекотним червоним сонцем.

— Ну, це її голови клопіт, куди вона там іде,— мовила вголос Ельнора, піднімаючись на кухонний ганок.— Так само як і те, що вона подалася до Мемфіса, покинувши пані Дженні онде в кріслі на самих лише негрів,— похмуро й непослідовно додала вона все ще вголос.— Мене й не здивувало, що вона туди подалася. Дивно тільки, чом повернулася. Але ні. Чого б там дивно. Вона й не думає звідси забиратись, коли вже тут осіла.— І ще мовила — тихо, без ненависті чи запалу: — Злидота. Міська злидота.

Ельнора ввійшла до кухні. Її дочка Седі їла за столом холодну ріпу й гортала замацаний по краях журнал мод.

— А ти чого тут сидиш? — спитала вона.— Як пані Дженні тебе гукне, ти звідси й не почуєш!

— Пані Дженні нічого не треба,— відказала Седі.— Вона сидить собі коло вікна.

— Куди пішла молода пані?

— Не знаю. Вона й Борі кудись вийшли. Ще не повернулися.

Ельнора пробурчала щось у відповідь. Черевики її були не зашнуровані, і вона легенько скинула їх,— одним рухом і другим,— тоді вийшла з кухні й через хол подалася до сходів. Високий завмерлий хол наповнювали пахощі з саду та незліченні дрімотні шерехи червневого пообіддя. Нагорі вона підійшла до відчинених дверей бібліотеки. Біля звідного вікна в кріслі на коліщатках сиділа стара жінка. (По краях піднятої тепер рами було вставлено шибки з кольорового каролінського скла, які взимку обмережували голову та погруддя жінки, наче рамки в портреті.) Сиділа вона рівно — худенька випростана жінка з волоссям

такого кольору, як побілена стіна, і носом витонченої форми. Плечі їй покривала біла вовняна шаль, на тлі чорної сукні не біліша, ніж її волосся. Вона непорушно дивилась у вікно, і профіль вимальовував благородні обриси її обличчя. Коли Ельнора зайшла, стара кинула на неї нетерплячий запитливий погляд.

— Може, вони через кухню повернулися? — спитала вона.

— Ні,— відповіла Ельнора.

Вона рушила до крісла. Стара жінка знову задивилась у вікно.

— Мушу сказати, що я зовсім цього не розумію. Пані Нарсіса не така вже непосидюча. І отак раптом схопитись...

Ельнора була біля крісла.

— Як на таку ледащицю, вона нівроку жвава,— мовила Ельнора холодно й тихо.

— Отак схопитись...— знову почала стара жінка і урвала.— Не говори про неї таким тоном.

— Я сказала тільки правду,— відповіла Ельнора.

— То тримай її при собі. Вона Баярдова дружина. І належить тепер до Сарторісів.

— Ніколи вона до Сарторісів не належатиме,— відповіла Ельнора.

Стара жінка дивилась у вікно.

— Отак раптом схопитись і вибратись до Мемфіса на дві доби. І це ж скільки років хлопцеві, вона жодної ночі не провела за цей час поза домом! Подумай-но, кинути його на цілих дві доби, і не пояснити, з якої це причини, а тоді вернутись додому, за хлопця і гайда в ліс серед білого дня. Нехай би вже він скучив за нею, але ж ні. Чи, може, гадаєш, таки скучив?

— Зовсім ні,— відповіла Ельнора.— Сарторіси не мають такого звичаю.

— І я так думаю.— Стара жінка дивилась у вікно. Ельнора стояла трохи ззаду, за кріслом.— Вони пішли через пасовище?

— Не знаю. Так і попрямували собі далі. До річки.

— До річки? А це б задля чого?

Ельнора не відповіла. Вона стояла трохи ззаду, за кріслом, випростана, нерухома, як індіанка. День доходив кінця, сонце вже спускалося до обрію, поземно просвітлюючи сад під вікном, і невдовзі жасмин задухмянів по-вечірньому,— запах його долинав до кімнати повільними хвилями, майже відчутний на дотик, ніжний і п'янкий. Обидві жінки непорушно застигли біля вікна, одна нахилившись трохи вперед у кріслі, а друга, так само нерухома, стояла ззаду за кріслом, випростана, мов каріатида.

Світло в саду почало вже набирати мідяного відтінку, коли показалася Нарсіса з хлопцем, прямуючи до дому. Стара жінка в кріслі на коліщатках рвучко хитнулась наперед. Ельнорі здалося, що вона цим рухом наче вивирається із свого безпорадного тіла і, немов пташка, лине через сад назустріч дитині; сама хитнувшись трохи наперед, Ельнора побачила на обличчі старої вираз нетерплячості, любові й забуття. Двоє тих, що внизу, пройшли через сад і були вже біля самого будинку, коли стара жінка раптом відсахнулася в кріслі.

— Боже, вони мокрі! — вихопилось у неї.— Глянь на їхню одіж. Бони так в одежі й купалися!

— Краще-но я піду готувати вечерю,— відказала на те Ельнора.

II

У кухні Ельнора готувала салат і помідори і краяла хліб (не справжній кукурудзяний хліб і навіть не корж), що його навчила її пекти та жінка, саме ім'я якої вона згадувала тільки в крайній потребі. Айсом і Седі сиділи на стільцях під стіною.

— Я нічого не маю до неї,— сказала Ельнора.— Я чорна, а вона біла. Але в моїх чорних дітей більше доброї крові, ніж у неї. Більше порядності.

— Ви з пані Дженні гадаєте, наче тільки й людей, що пані Дженні,— озвався Айсом.

— А то хіба не так? — запитала мати.

— Пані Дженні живе у злагоді з молодою панією,— сказав Айсом.— А це ж якраз вона мала би щось закинути пані Нарсісі. Але я нічого такого не чув від неї.

— Бо пані Дженні має шляхетність,— мовила Ельнора.— Ось чому. Тільки ти на цьому зовсім не розумієшся, ти запізно народився, щоб її будь-де побачити, окрім у пані Дженні.

— А мені здається — шляхетність то шляхетність, чи в пані Дженні, чи в кого іншого,— відказав Айсом.— Не бачу різниці.

Ельнора раптом ступила від столу. Айсом так само раптово схопився на ноги і відсунув стільця, даючи матері пройти. Але вона тільки підійшла до буфета, дістала таріль і повернулася назад, до помідорів.

— Якщо в кого шляхетність зроду, або якщо він Сарторіс, то це ще не все. Треба себе в житті показати, ось що.— Ельнора говорила рівним без інтонації голосом, не перестаючи працювати своїми брунатними руками, гнучкими і вправними. Словом "вона" Ельнора позначала обох жінок, лише злегка наголошуючи займенник, коли він стосувався пані Дженні.— Сама одна проїхала цілу дорогу, і це тоді, як у краю аж роїлося від янкі. Цілу дорогу від Кароліни. Всю ж її рідню вбили й перебили, крім старого мастера Джона, та й той був за двісті миль у Міссісіпі...

— Звідси до Кароліни більше як двісті миль,— докинув Айсом.— Ми вивчали в школі. Майже дві тисячі.

Ельнорині руки працювали й далі, а що казав син, вона ніби й не чула.

— Ті ж янкі вбили її батька й чоловіка, спалили дах над головою в неї з матір'ю там, у Кароліні, і вона сама-одна проїхала цілу дорогу до Міссісіпі, до єдиного родича, що в неї лишився. Добувалася сюди глухої зими і тільки й мала з собою, що кошика, а там трохи квіткової розсади, дві пляшки вина та оті кольорові шибки, що їх мастер Джон вправив у вікно бібліотеки — щоб вона дивилась через них і їй здавалося, наче це в Кароліні. Приїхала сюди смерком на Різдво, старий мастер Джон, діти й моя мама стояли на ганку, а вона так гордовито сиділа у фургоні, чекаючи, поки старий мастер Джон допоможе їй злізти. Вони навіть не поцілувались тоді, тобто на людях. Старий мастер Джон лише сказав: "Оце так, Дженні", і вона лише сказала? "Оце так, Джонні", і вони пішли до будинку, він вів її за руку, аж поки ввійшли всередину, де вже нічиє око не могло підглянути за ними. Тоді вона зайшлася плачем, а старий мастер Джон підтримував її після всіх тих чотирьох тисяч миль...

— До Кароліни немає чотирьох тисяч миль,— докинув Айсом.— Лише дві тисячі. Так у підручнику написано.

Ельнора не звернула уваги на його слова, руки її працювали не перестаючи.

— Той плач її розворушив, добре розворушив. "Це тому, що я не звикла плакати,— казала вона.— Я й забула, як плачуть. Я ніколи не мала на це часу. Ті кляті янкі,— казала вона.— Ті кляті янкі".

Ельнора знову підійшла до буфета. Безшелесно ступаючи босоніж, вона мовби вийшла із звука власного голосу, щоб той звук і далі наповнював кухонну тишу, коли голос уже завмер. Вона взяла ще один таріль і повернулася до столу, знову заходившись готувати помідори й салату, їжу, до якої вона сама не відчувала охоти.

— І оце вона думає (тепер Ельнора говорила про Нарсісу, її син і дочка це розуміли), так собі схопилася, подалась до Мемфіса на забави, а її полишила саму в домі на два дні, і нікого біля неї, окрім негрів. Поселитися тут під Сарторісовим дахом, десять років їсти Сарторісів хліб, а тоді схопитись і гайда до Мемфіса, мов якийсь чорний селюк, котрому закортіло побачити місто, і навіть не сказати чого.

— Ти ж, либонь, казала, що сама доглянеш пані Дженні, і нікого їй більш не треба,— докинув Айсом.— Оце ж учора ти казала, що тобі байдуже, повернеться вона чи ні.

Ельнора неголосно пхикнула, гостро і зневажливо.

— Це вона б не повернулася? Після того, як п'ять років домагалася, щоб Баярд її взяв? А поки Баярд був на війні, цілий цей час ластилася до пані Дженні? Я приглядалась до неї. Вона приїздила сюди двічі й тричі на тиждень, а пані Дженні все думає, що це із шляхетності. Але я вже

бачила. Я бачила, чого їй треба. Бо я знаю цю злидоту. Знаю, як злидота вдає шляхетність. Хто шляхетний, тому й невтямки. Та мені все видко.

— Тоді й Борі, виходить, злидота,— зауважив Айсом.

Ельнора зараз же обернулася, але Айсом схопився із стільця ще до того, як вона сказала:

— Ти краще помовч та приготуйся подавати вечерю.

Вона дивилась, як він підійшов до умивальника й лагодився мити руки. Тоді повернулася знову до столу, її довгі брунатні руки вміло поралися коло червоних помідорів та блідаво-зеленої салати.

— Повинність,— мовила вона.— Це не перед Борі повинність, і не перед нею. Це повинність перед тими, котрі небіжчики. Перед старим мастером Джоном, і полковником, і мастером Джоном, і Баярдом, котрі небіжчики й самі нічого не можуть зарадити. Ось перед ким повинність. Отож про це я й кажу. І ніхто цього не розуміє, тільки вона там у своєму кріслі, та я, негритянка, отут на кухні. Я нічого не маю до неї. Я тільки кажу — знайся шляхетний з шляхетним, а простий собі з простим. Одягай-но куртку. Вечеря готова.

III

Розповів їй хлопець. Вона нахилилася вперед у кріслі на коліщатках і дивилась у вікно, як жінка з дитиною пройшли через сад і зникли за рогом будинку. Все ще нахилившись уперед і дивлячись у сад, вона чула, як вони входять у дім, минають двері бібліотеки і підіймаються сходами. Вона ані ворухнулась, ані повернула голову до дверей. Вона й далі дивилась у сад, на розбуялі кущі, які привезла з Кароліни пагінцями, ледь більшими від сірничин. Тут, у саду, вона познайомилася із цією молодою жінкою, що мала одружитися з її небожем і народити йому сина. Було то в 1918 році, коли молодий Баярд і його брат-близнюк

Джон ще служили у війську, у Франції. Було то ще перед тим, як Джон загинув,— Нарсіса тоді щотижня разів два-три навідувалася до неї з міста, коли вона клопоталася з квітами. "І весь той час уже була заручена з Баярдом, а мені не сказала,— подумала стара жінка.— Але вона й узагалі неговірка була зі мною.— Думка її снувалась далі, а погляд був звернений у сад, що поволі наповнювався присмерком, у той сад, куди вже п'ять років не ступала її нога.— Неговірка, про що б не була мова. Часом я дивуюсь, як то вона зуміла заручитися з Баярдом, коли така мовчазна. Може, просто тому, що була поруч, що займала місце. Ото ж так і з тим листом".

Це сталося одного дня незадовго перед поверненням Баярда. Нарсіса прийшла, пробула дві години і вже мала прощатись, коли раптом показала листа. Лист був анонімний і непристойний і звучав так, наче писав його хтось не сповна розуму. Спершу вона пробувала переконати Нарсісу, щоб та дозволила їй показати листа Баярдовому дідові, нехай би він знайшов винуватця та провчив його, але Нарсіса не схотіла. "Я просто спалю його, й на тому кінець",— сказала вона. "Ну, це ваша воля,— відказала їй стара жінка.— Але таких речей не можна попускати. Порядна жінка не повинна дозволяти, щоб її хтось так шантажував, навіть поштою. Кожен джентльмен у це повірить, зважатиме на це. Та й коли ви зараз нічого не зробите, він знову до вас напише". "Тоді я покажу листа полковникові Сарторісу,— сказала Нарсіса. Вона була сирота, її брат також воював у Франції.— Як ви цього не розумієте? Хіба ж можу я сказати якомусь чоловікові, що про мене хтось таке думає!" "Ну, я б воліла, щоб цілий світ знав, що хтось про мене це раз подумав і дістав по заслузі, аніж би він безкарно й далі про мене такі речі думав. Але це ваша воля". "Я просто спалю його й на тому кінець",— сказала Нарсіса. А потім повернувся Баярд і трохи згодом узяв шлюб з Нарсісою, і вона поселилася в них у домі. Потім вона завагітніла, Баярд перед тим, як мала народитись дитина, загинув при аварії літака, а його дід, старий Баярд помер, і з'явилася на світ дитина, і лише через два роки старша жінка надумала запитати Нарсісу, чи не було ще таких листів; Нарсіса відповіла, що ні.

Отак вони й жили собі спокійно своїм жіночим життям у великому домі без чоловіків. Вряди-годи старша жінка нараджувала Нарсісі, щоб одружилася вдруге. Але та спокійно відмовлялася, і так минали в них роки, у двох жінок і хлопчика, якого старша жінка вперто називала Джонні, іменем його небіжчика дядька.

А потім одного вечора, тиждень тому, до Нарсіси мав завітати хтось у гості й залишитись на вечерю. Довідавшись, що гість цей — чоловік, старша жінка якийсь час сиділа мовчки в своєму кріслі. "Ага,— подумала вона.— Нарешті. Ну що ж. Так воно й мало бути, вона ж молода. І мусить марнувати свій вік на самоті, зі старою бабою, прикутою до ліжка. Що ж. Але я й не хочу, щоб вона пішла за моїм прикладом. Не бажаю їй цього. Та й вона ж по крові не з Сарторісів. Зовсім їм не кревна, цим дивацьким гордовитим душам". Гість прийшов. Вона побачила його тільки на вечері, коли її крісло підкотили до столу в їдальні. Він виявився досить молодим чоловіком, уже лисим, з хитруватим обличчям і ключиком Фі Бета Каппа[1] на ланцюжку від годинника. Ключик їй нічого не сказав, але що чоловік цей — з Півночі, вона відразу розпізнала, і коли він заговорив до неї, обурення її стало люттю, і вона відсахнулася в кріслі, наче змія перед стрибком; рух був такий сильний, що крісло відкотилося від столу.

— Нарсісо! — вигукнула вона.— Що тут робить цей янкі?

Вони сиділи за столом, освітленим свічками, всі троє тверді й неподатливі. Тоді озвався гість:

— Пані, жодного янкі не лишилося б у живих, якби нам тоді довелося помірятись силою з вашою статтю.

— Вам нема потреби казати мені це, юначе,— відмовила вона.— Дякуйте своїй долі, що ваш дід боровся тільки з чоловіками.

Після цього вона гукнула Айсома й наказала вивезти себе з. Їдальні без вечері. І навіть не дозволила засвітити світло у спальні й відмовилася від таці з вечерею, яку прислала нагору Нарсіса. Поночі вона сиділа біля вікна аж дотри, доки незнайомець вийшов з дому.

А через три дні Нарсіса раптом вибралася в таємничу подорож до Мемфіса і пробула там дві доби, хоча відтоді, як народився син, жодної ночі не провела поза домівкою. Поїхала вона, нічого не пояснюючи, і повернулася так само, і оце зараз стара жінка побачила, як вона з сином пройшла садом, обоє в мокрій ще одежі, так, наче вони тільки-но вибралися з річки.

Розповів їй хлопець. Він зайшов до кімнати, переодягнений у все сухе, його ще мокре волосся було гладенько зачесане. Вона не озвалася ні словом, коли він увійшов і підступив до її крісла.

— Ми були в річці,— сказав він.— Тільки не плавали, а просто сиділи у воді. Мама хотіла, щоб я показав їй те місце, де завжди купаюся. Але ми не плавали. Здається, вона й не вміє. Ми просто сиділи у воді, не скидаючи одежі. Цілий вечір. Вона так хотіла.

— А-а,— відказала стара жінка.— Ну що ж. Це, певно, дуже цікаво. Вона скоро зійде вниз?

— Зараз. Ось тільки перевдягнеться.

— Ну що ж... Коли хочеш, можеш до вечері погуляти надворі.

— Якщо потрібно, я можу й тут побути.

— Ні, йди надвір. Я посиджу сама, поки прийде Седі.

— Гаразд.

Він вийшов з кімнати.

Сонце сідало, і разом з ним повільно пригасало вікно. Посрібніла голова старої жінки пригасала також, непорушна, мов голова бюста, поставленого на шафу. Нечисленні кольорові шибки, що обрамлювали вікно, замріяно мінились яскравими й приглушеними барвами. Вона все сиділа перед вікном, аж доки нарешті почула, як дружина її небожа спускається сходами. Коли Нарсіса ввійшла до кімнати, вона сиділа й спокійно дивилась на двері.

Нарсіса була в білому, здорова тридцятилітня жінка, що в присмерку чимось нагадувала величну вирізьблену статую.

— Може, засвітити? — спитала вона.

— Ні,— відповіла стара.— Ні, ще ні.

Вона сиділа в кріслі випростана, непорушно дивлячись, як молода жінка проходить через кімнату,— її біла сукня пливла повільно й велично, вона була немов живою каріатидою з фасаду якогось храму. Нарсіса сіла.

— Це ті лис...— мовила вона.

— Стривай,— урвала її стара.— Поки ти ще не почала. Жасмин. Чуєш, який запах?

— Так. Це ті...

— Стривай. Щодень о цій порі він починає пахтіти. Отак і того червневого дня п'ятдесят сім років тому о цій порі. Я привезла його з Кароліни, в кошику. Пригадую, того першого року в березні я цілу ніч не лягала,— палила газети, щоб корінці не замерзли. Чуєш запах?

— Так.

— Якщо це одруження, ти знаєш мою думку. Я казала тобі п'ять років тому, що не картатиму тебе. Молода жінка, вдова. Навіть з дитиною — я тобі казала, що дитина — це замало. Я казала тобі, що не картатиму тебе, якщо ти вчиниш інакше, ніж я. Казала я тобі?

— Казали. А ге річ не в тому.

— Що? Не в тому?

Стара жінка сиділа випростана, трохи відхиливши голову назад, проникливий вираз її тонкого обличчя покривала напівсутінь.

— Я не картатиму тебе, я тобі казала. Про мене ти можеш не думати. Моє життя скінчене, мені мало що треба, і з допомогою негрів я обійдуся. На мене не зважай, чуєш?

Молода жінка нічого не відповіла, так само непорушна і спокійна. Голоси Тхні неначе матеріалізувалися в темряві поміж ними, вийшовши з Тхніх уст, відокремившись від обох нерухомих і повитих смерком облич.

— Ну, то кажи,— озвалася стара жінка.

— Це ті листи. Тринадцять років тому, пам'ятаєте? Ще до того, як Баярд повернувся з Франції, ще коли ви навіть не знали, що ми заручені. Я показала вам один з них, і ви хотіли дати його полковникові Сарторісу, щоб він знайшов, хто його послав, а я не погодилася. І ще ви сказали, що порядна жінка не повинна дозволяти, щоб їй писали анонімні любовні листи, хоч би й як вони їй подобалися.

— Так. Я сказала, хай краще цілий світ знає, що порядна жінка одержала такого листа, аніж один якийсь чоловік потай думає таке про неї і лишається безкарним. Ти сказала мені, що листа спалила.

— Я збрехала. Я зберегла його. І отримала їх ще десять. Я приховала це від вас через ті ваші слова про порядну жінку.

— Ага,— мовила стара.

— Атож. Я зберегла їх усі. Мені здавалося, вони так надійно у мене сховані, що ніхто їх ніколи не знайде.

— І ти перечитувала ті листи. Діставала раз у раз і наново перечитувала.

— Мені здавалося, вони надійно сховані. А тоді, пригадуєте, однієї ночі — ми з Баярдом саме одружилися — хтось вдерся до нашого міського будинку? Тієї самої ночі, коли бухгалтер з банку полковника Сарторіса викрав гроші й утік? Другого ранку виявилося, що листи зникли, і тоді я зрозуміла, хто їх посилав.

— Так,— мовила стара жінка. Вона сиділа непорушно, її голова, повита смерком, скидалася на голову срібного бюста.

— Отож вони попали в чужі руки. Вони були в когось. Спершу я мало не збожеволіла. Я вже відчувала, як чужі люди, чоловіки, читають їх, бачать на них не тільки моє ім'я, а й сліди моїх очей, там, де я перечитувала їх знов і знов. Я аж нетямилася. Коли в нас із Баярдом був медовий місяць, я просто місця собі не знаходила. Я навіть не могла думати про нього одного. То було так, наче я мусила спати заразом з усіма чоловіками на світі! Але то було майже дванадцять років тому — потім народився Борі, і я неначебто з усім цим примирилася. Звикла до думки, що вони десь там, у чужих руках. Може, я уявляла, що їх уже нема, що їх знищено і мені нічого не загрожує. Інколи я згадувала про них, але втішала себе надією, що маю захисток у синові, що хтось би мав через нього переступити, а вже тоді б мене досяг. Немовби досить було жити ось тут з вами, щиро дбати про Борі й вас, щоб... А тоді одного дня

через дванадцять років приїхав до мене цей чоловік, цей єврей. Той самий, що залишився на вечерю.

— Ага,— мовила стара жінка.— Так.

— Він із федеральних слідчих органів. Вони й досі ще шукають того, хто обікрав банк, і мої листи потрапили до цього агента. Він їх знайшов, де той бухгалтер загубив їх чи кинув тієї ночі, коли втікав,

і агент тримав листи всі ці дванадцять років, поки вів слідство. Нарешті він приїхав до мене, пробуючи вивідати, де той чоловік подівся, адже я мусила б знати, коли він писав мені такі листи. Пам'ятаєте, як ви на нього подивились і спитали: "Нарсісо, що це за янкі?"?

— Так. Пам'ятаю.

— Отже, це в нього були мої листи. Він тримав їх аж дванадцять років. Він...

— А тепер вони вже не в нього? — спитала стара жінка.— Не в нього?

— Ні. Тепер вони в мене. Він ще не послав їх до Вашінгтона, отож ніхто, крім нього, листів не читав. І тепер ніхто вже їх ніколи не читатиме.— Вона примовкла. Віддих її був рівний і спокійний.— Ви ще не зрозуміли, правда? Все, що листи могли йому дати, він з них уже взяв, але рано чи пізно мусив би їх відіслати до свого відомства. Потім я попросила їх у нього, а він сказав, що мусить листи відіслати, і тоді я попросила, щоб останнє своє слово він сказав у Мемфісі, а коли він спитав чому, я пояснила. Я знала, що не зможу викупити їх у нього грішми. Розумієте? Через це мені й довелося з'їздити в Мемфіс. Хоча б з любові до сина й поваги до вас я мусила звідси поїхати! І це все. Чоловіки всі майже однакові з їхніми поняттями добра і зла. Дурні.— Віддих її був рівний. Тоді вона позіхнула, глибоко, з відчуттям

полегкості. Потім стримала позіх і знову подивилась на завмерлу, повиту смерком срібну голову перед собою.— Ви ще не розумієте? — запитала вона.— Я мусила це зробити. Вони належали мені, і я мусила їх повернути. А іншої ради не було. Я ж готова була піти й на більше. Отож я дістала їх назад. А тепер вони вже згоріли. Ніхто їх уже ніколи не побачить. Він же не може нікому сказати, ви самі розумієте. Визнати, що вони будь-коли існували, це значить покласти край своїй кар'єрі. Його навіть можуть посадити у в'язницю. А тепер вони вже згоріли.

— Так,— мовила стара.— Отже, ти повернулась додому і взяла Джонні з собою, щоб посидіти в річці, в проточній воді, в Йордані. Атож, у Йордані за сільським пасовищем у штаті Міссісіпі.

— Я мусила їх повернути. Хіба ви цього не розумієте?

— Авжеж,— мовила стара.— Авжеж.— Вона сиділа в кріслі на коліщатках, випрямлена, як стріла.— Що ж, господи. Бідолашні ми, дурні жінки... Джонні! — Голос її прозвучав гостро і владно.

— Що? — спитала молода жінка.— Вам щось треба?

— Ні,— відказала стара.— Поклич Джонні. Мені треба капелюшок.

Молода жінка підвелася.

— Я принесу.

— Ні. Я хочу, щоб це зробив Джонні.

Молода жінка стояла, дивлячись із висоти свого зросту на другу, стару, жінку, що сиділа випростана в кріслі під срібною короною волосся, повитою смерком. Потім вона вийшла. Стара все так само сиділа нерухомо в темряві, аж поки ввійшов хлопець, несучи старомодний чорний капелюшок. Час від часу, коли стара жінка бувала

схвильована, їй приносили її маленький капелюшок, і вона накладала його собі на маківку і сиділа так біля вікна. Хлопець приніс їй капелюшок. З ним прийшла й мати. Стару жінку вже поглинула суцільна темрява, видніло тільки її волосся.

— Може, тепер засвітити? — спитала молода жінка.

— Ні,— відказала стара. Вона сиділа в капелюшку.— Йдіть на вечерю, а мені на часину дайте спокій. Ідіть собі, ви обоє.

Вони послухались, залишивши її в кріслі на коліщатках біля вікна, обмережаного нечисленними й погаслими в темряві шибками з Кароліни,— цю тендітну випростану постать, помітну поночі з самого тільки проблиску волосся.

IV

Відколи хлопцеві сповнилося вісім років, за столом він займав чільне місце, там, де раніше сидів його небіжчик дід. Цього вечора, однак, його мати внесла зміни.

— Нас тільки двоє зараз,— сказала вона.— Сядь-но коло мене ближче.— Хлопець вагався.— Я тебе прошу. Ти не хочеш? Вчора в Мемфісі я так за тобою скучила... А ти за мною не скучив?

— Я спав у тітки Дженні,— відказав хлопець.— Нам було дуже добре.

— Я тебе прошу...

— Гаразд,— відказав він, сідаючи на стільці поруч з матір'ю.

— Ближче,— мовила вона і присунула стільця до себе.— Але тепер ми з тобою вже ніколи-ніколи, правда?..

Вона нахилилась до сина, беручи його за руку.

— Що ніколи? Не сидітимемо в річці?

— Ніколи не розлучатимемось більше.

— Я зовсім і не скучив. Нам було дуже добре.

— Обіцяй. Обіцяй мені, Борі.

Насправді його ім'я було Бенбоу, як називалися чоловіки в її родині.

— Гаразд.

Айсом, що подавав їм до столу, одягнений у полотняну куртку, повернувся до кухні.

— Її немає на вечері? — спитала Ельнора

— Нема,— відповів Айсом.— Вона сидить у темряві біля вікна. Каже, що не хоче вечеряти.

Ельнора подивилась на Седі.

— Що вони робили, коли ти востаннє заходила до бібліотеки?

— Вона розмовляла з панією Нарсісою.

— Коли я ходив кликати на вечерю, вони ще розмовляли,— докинув Айсом.— Я тобі казав.

— Я знаю,— мовила Ельнора. Голос її не був гострий. Не був і лагідний. А просто рішучий, притишений і холодний.— Про що вони розмовляли?

— Я не чув,— відповів Айсом.— Ти мене навчаєш не прислухатись, про що розмовляють білі.

— Про що вони розмовляли, Айсоме? — запитала Ельнора. Вона дивилась на нього напружено, поважно і владно.

— Про те, що хтось має одружуватись. Пані Дженні каже: "Я давно тобі казала, що не картатиму тебе. Таку молоду жінку. Я хочу, щоб ти вийшла заміж. Щоб не робила так, як я". Оце таке казала.

— А їй-бо, вона виходить заміж,— мовила Седі.

— Хто заміж? — заперечила Ельнора.— Вона заміж? З якої б то речі? Відмовитись від того, що вона має тут? Ні, це на неї не схоже. Хотіла б я знати, що тут скоїлося минулого тижня...

Вона примовкла і повернула голову до дверей, немов дослухаючись. З їдальні долинав голос молодої жінки. Але Ельнора вслухалася ніби в щось інше. І враз вийшла з кухні. Хоч ішла вона не поспішаючи, тиха й сягниста хода так швидко винесла її за двері, немовби вона була лялькою, яку рухають на коліщатках по сцені лялькового театру.

Безшелесно пройшла вона через темний хол, непоміченою проминула двері їдальні. Двоє за столом сиділи близенько одне до одного. Розмовляла жінка, схилившись до хлопця. Ельнора ступала зовсім нечутно — згусток темряви, на якому її світліше обличчя неначе пливло, відірване від тіла, а білки очей тьмяно поблискували. Аж раптом вона зупинилась. Вона ще не дійшла до дверей бібліотеки, але зупинилась, невидима, німотна, її очі враз і зовсім стали світлисті на тлі майже погаслого обличчя, і вона раз по раз почала приказувати, тихо й

співуче: "О боже, о боже". Потім вона зрушила з місця, хутко підступила до дверей бібліотеки і заглянула в кімнату, де біля згаслого вікна непорушно сиділа стара жінка, помітна із самого тільки проблиску сивого волосся. Здавалося, що всі її дев'яносто років життя повільно конали в її худорлявому поставному тілі і лише на одну хвильку затримались перед самим кінцем у тому проблиску над її головою. Ельнора заглянула в кімнату лише на мить. Тоді обернулась і так само хутко й тихо рушила назад, до дверей їдальні.

Жінка й досі сиділа, схилившись до хлопця, вона щось говорила. Ельнору вони помітили не зразу. Вона стояла на порозі випроставшись, стояла, не спираючись на одвірок. Лице її було без усякого виразу; здавалося, вона ні на кого не дивиться і ні до кого не звертається.

— Ходіть-но швидше, чи що,— сказала вона своїм тихим, холодним і рішучим голосом.

[1] Назва однієї із студентських корпорацій у США.